

нии среднеднепровской культуры. — В кн.: Новые открытия советских археологов. Киев, 1975, ч. 1, с. 81—83.

⁴³ Рыбаков Б. А. Язычество и христианство в Древней Руси. — В кн.: Тез. докл. на заседаниях, посвящ. итогам полевых исслед., 1965 г. М., 1966, с. 3—5.

⁴⁴ Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — М.; Л., 1966. — 308 с.; Неприна В. И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. — Киев, 1976. — 152 с.; Халиков А. Х. Древняя история Среднего Поволжья. — М., 1968, с. 377—381; Гурина М. Н. Неолит лесной и лесостепной зон европейской части СССР. — МИА, 1970, № 166, с. 154—155.

⁴⁵ Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973. — 169 с.

⁴⁶ Там же, с. 154—158.

⁴⁷ Ковальова І. Ф., Волковой С. С. Маївський локальний варіант зрубної культури на Орелі. — Археологія, 1977, вип. 20, с. 3—22.

⁴⁸ Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. — М., 1962, с. 230—231; Стрижак О. С. Гидронимия Среднеднепровского Левобережья: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Киев, 1965. — 20 с.

⁴⁹ Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир. — М., 1979, с. 14—37.

⁵⁰ Березанская С. С. Об этнической принадлежности племен чернолесской культуры. — В кн.: Тез. докл. сов. делегации на V Междунар. конгр. слав. археологии (Киев, сент., 1985). М., 1985, с. 14—15.

С. М. БІБІКОВ

Дослідження відділу археології Криму

Відділ археології Криму увійшов до складу Інституту археології АН УРСР в 1956 р. Раніше він знаходився у штаті Кримського філіалу АН СРСР, а пізніше — філіалу АН УРСР.

Відділ археології Криму вивчає пам'ятки античного часу, середньовіччя та пам'ятки новобудов.

У дослідженні античних пам'яток основне місце належить Херсонесу Таврійському. Роботи в Херсонесі завжди проводилися у тісному співробітництві з Державним Херсонеським історико-археологічним заповідником.

Дослідження античних та середньовічних шарів Херсонеса протягом багатьох років (керівник О. І. Домбровський) доповнило наші відомості про цей видатний центр, його політичну та економічну роль у Північному Причорномор'ї. Зібрано багато нових матеріалів з історії та історії культури цього поліса. Прояснилася структура міста в різних його частинах, архітектурна організація вулиць та кварталів, система водопостачання. Отримані нові дані про економіку Херсонеса, виноградарство та виноробство, рибний промисел та добування солі, його торгівлю; про різноманітні ремесла — гончарне, будівельне, ювелірне. Виявлено багато різних побутових та художніх предметів. Нумізматичні дослідження, крім економічних свідчень, дали багато нового щодо деяких рис в організації поліса, його соціальної структури. Внесені суттєві доповнення в соціально-економічний поділ Херсонеса та його периферії.

Для характеристики ідеологічної діяльності херсонеситів і етнічного складу городян велике значення мають дослідження некрополів у археологічному, антропологічному та інших відношеннях (В. М. Зубар та ін.). Сказано багато нового відносно етнічного складу населення поліса, особливо за епіграфічними даними, детальніше простежені релігійні уявлення грецького, римського та іноплемінного населення Херсонеса. В новому світлі представлено багато політичних фактів та подій, реконструйованих Е. І. Солоніком при вивченні епіграфічних джерел. До речі, кілька років тому в Херсонесі було знайдено плиту з багаторядковим (понад 40 рядків) грецьким написом. Над нею працює керівник Херсонеської експедиції ІА АН СРСР С. О. Біляєв. Інтерес до цього напису надзвичайно великий і повідомлення про його зміст вже зараз гостро необхідне.

Про високий рівень смаків у цій віддаленій периферії античного світу свідчать виявлені в Херсонесі руїни театру. Ця споруда побудо-

вана в III ст. до н. е. За дещо завищеними, на нашу думку, фактами, театр міг вміщувати до 3 тис. глядачів. Це при площі близько 36 га і населенні до 26 тис. чоловік. Наявність театру вказує не лише на зберігання еллінами театральних традицій грецького світу, але і на привнесення їх в середовище місцевих «варварів», зокрема, мабуть, і таврів, які використали плоди далекої, заморської цивілізації.

Додамо, що вивчення середньовічних шарів міста збагатили радянську науку цінними матеріалами з історії міста, в її політичному, економічному та соціальному значеннях і не лише для історії півдня СРСР. У середньовічній історії Херсонеса проявляються риси історичних процесів, які відбувалися в Європі і, особливо, саме у Візантії.

Херсонес прожив тривале, насичене тривожними подіями життя починаючи з V ст. до н. е. до 15 ст. н. е. Містом володіли греки і римляни. Йому загрожували скіфи, хазари. Захопив місто в 989 р. Володимир Святославович. Саме тут, де знаходиться близько 30 святилищ різного рангу, Володимир прийняв християнство. Всій складності історичного процесу, який супроводжував долі Херсонеса — Херсона-Корсуня, повністю відповідає і складна культурно-історична стратиграфія міста. Багатівікова історія міста відкладалася іноді в багатометрових нашаруваннях, які часто порушувалися наступними поселенцями, різними господарськими потребами та природними факторами. Через те багато чого в системі відкладень, в хронологічних співвідношеннях нашарувань лишається досі нез'ясованим, зокрема, при зіставленні стратиграфічних шкал Північного та Західного регіонів міста з його низовинною частиною, східною та портовою.

Багато чого в культурно-історичній планіграфії міста прояснилося головним чином при виділенні виробничих центрів, у тому числі і приміських. Простежено загальне планування міських кварталів, які примикали переважно до центру та східної частини міста. Західна частина Херсонеса ще чекає свого дослідження.

Привертає увагу вивчення мозаїки середньовічного Херсонеса не лише за змістом та художнім виконанням. Завдяки установленню її стратиграфічного розміщення вдалося значно удосконалити хронологію будівельних горизонтів. Зіграло свою позитивну роль багаторічне вивчення фресок середньовічного Криму, зокрема і в Херсонесі, що знайшло своє відображення в монографічному дослідженні О. І. Домбровського.

Розкриттю багатьох рис історії та історії культури Херсонеса дуже сприяли створені відділом епіграфічні та архітектурні лапідарії в Херсонесі. На черзі монографічне дослідження про Херсонес у двох-трьох томах.

Дослідження в Херсонесі проводилися не лише відділом археології Криму, а часто спільно з іншими установами.

Останнім часом широко вивчалася Керкінітіда, яка згадується у знаменитій присязі херсонеситів. Вона входила до складу поліса Херсонеса, очевидно, як важлива частина держави, і як Прекрасна Гавань у Тарханкуті. При будівництві нових корпусів санаторію в Євпаторії відкрилися залишки античних споруд. Організована тут археологічна експедиція (керівники В. С. Драчук і В. О. Кутайсов) розкопала основні жилі квартали, житла з примикаючими до них підсобними спорудами. Знайдено багато побутових предметів, кераміки, монет. За попередніми даними, є підстави припустити іонійське походження Керкінітіди в VI ст. до н. е., про її тісні зв'язки з Ольвійським полісом, про її можливе завоювання Херсонесом Гераклійським чи Таврійським.

Ще рано говорити про закінчення робіт у Керкінітіді. Необхідно ще виявити давні кладки, що підстилають верхні споруди, встановити хронологічні та функціональні співвідношення розкритої частини Керкінітіди з відомим античним та скіфським городищем «Чайка», що знаходиться поблизу.

Розуміючи всю актуальність вивчення пізньоантичних, скіфо-сарматських пам'яток, що були прикладом культурно-історичного змішання землеробських осілих та степових скіфів, відділ продовжує дослідження столиці пізніх скіфів — Неаполя Скіфського в Сімферополі. Великі дослідження організував та провів тут багаторічний дослідник Неаполя та керівник відділу археології Криму Павло Миколайович Шульц. Значні за обсягом проводилися розкопки на городищі Усть-Альмінське (Т. М. Висотська), можливо, хоча навряд, на Страбоновім Палакії.

Немає необхідності детально зупинятися на вивченні Неаполя Скіфського, його політичному статусі та економічному значенні, взаємовідносинах з місцевим населенням та Херсонесом. Про цю пам'ятку багато написано, надрукована монографія Т. М. Висотської. В цей час роботи на Неаполі продовжує О. О. Махньова. Але чимало ще треба здійснити, щоб Неаполь Скіфський вписався як основний компонент в саму історію пізніх скіфів Криму, яка ще недостатньо досліджена у всіх відношеннях, зокрема і географічному, тобто виділення кордонів держави та її володінь. Попередня класифікація знайдених на заході Криму пізньоскіфських поселень вже зроблена. Не все з'ясовано про етнічний склад пізньоскіфської держави, ролі в ньому окремих етнічних утворень, причини загибелі держави.

Якоюсь мірою цю прогалину в історії пізніх скіфів чи, може, скіфо-сарматів встановлюються багаторічні дослідження великого городища, зокрема і Усть-Альмінського. Розташоване воно в гирлі р. Альми на березі Чорного моря. Роботи тут у розпалі. Але все, що зроблено, дає уявлення про історію, хронологію, господарство, життя та побут населення не на рівні поселення периферії, а в рамках значного та самостійного центру.

Як свідчать матеріали, Усть-Альмінське підтримувало зв'язки не лише з поселеннями Північного та Північно-Західного Причорномор'я, а й торгувало з далекими центрами: Пергамом, Самосом, Сінопою, можливо, через посередництво Херсонеса.

Культура Усть-Альми, де особливо детально вивчений багатий некрополь, з його вирубленими в скелі склепами та обрядністю, зі скіфськими та сарматськими рисами, елліністичними традиціями, як і в Неаполі Скіфському.

Городище Альма Кермен — це укріплене ровом та валом поселення. До нього примикають сільськогосподарські землі. На городищі розвивалися і товарні ремесла: керамічне, бронзо- та залізобробні, кам'янодобувні та обробні, ткацькі, шкіряні, деревообробні, очевидно, й ювелірні. На ньому, можливо, існували і художні промисли, що виробляли предмети побуту і туалету, частіше за античними зразками.

Як і в Неаполі Скіфському, в Усть-Альмі набули великого поширення живопис в орнаментальному та сюжетному виразах, мала скульптура та різьба. Можливо, що Усть-Альма була торговельним посередником, що мав свою гавань для прийому великих на той час торговельних кораблів.

Необхідно відзначити синкретичний характер матеріальної культури Усть-Альми, який відображав багатоетнічність населення, запозичення та впливи — грецькі, сарматські, фракійські, таврійські та ін. В ідеології теж проявлялися грецькі культу, обряди, переважно, геродотового часу. В Усть-Альмі віддавалася перевага культу Гермеса.

У зв'язку з розробкою північно-понтійської античної проблематики велике значення мають істотні дослідження тамгоподібних знаків, які приписують сарматам, їх семантики та символики. Результати цих досліджень відображено у монографіях Е. І. Соломонік, В. С. Драчука.

Велике значення для етнічної ідентифікації та встановлення хронологічної об'єктивності здобули дослідження проблеми хронології могильників Криму пізньоримського та більш пізнього часів. Саме розкопки останніх років внесли ясність у хронологію багатьох сотень ранньосе-

редньовічних поховальних споруд, у спадковості чи етнічній та хронологічній відокремленості виявленого в великій кількості матеріалу у вже відомих та недавно знайдених некрополях. За допомогою детальної типології О. І. Айбабину вдалося датувати комплекси, що проливають світло на історію взаємовідносин суспільних утворень північно-східної Європи в перші віки нашої ери. Його розробки висвітлюють і проблеми вчених славістів, особливо в плані складання слов'янської спільності.

Серйозне місце в роботах Кримського відділу займає салтово-маяцька проблематика. Дослідження І. А. Баранова внесли нове в історію і історію культури давніх болгар у Криму, роль хазарського каганату і процес осідання кочівницьких орд. Слід відзначити, що масовість знайдених в Криму пам'яток близька до салтово-маяцького Подоння та Приазов'я. Виділення їх на кримській території та включення до величезного ареалу розселення салтово-маяцьких племен є помітним досягненням Відділу.

У зв'язку з широкими реставраційними роботами на архітектурно-археологічних пам'ятках і включенням їх до туристських маршрутів здійснені дослідження Мангупа, Сурожа, Ескі Кермена, Харакса, Кафи, Сурб-Хача та ін. Важливі історико-археологічні результати дали дослідження на так званих ісарах. Особливо плідними виявилися дослідження на Фуні, що під Демерджі (дослідник В. Л. Миц). Це велике, опорне в обороні Мангупа укріплення зі складною системою влаштування належить до першокласних пам'яток. Тут знайдено багаторядковий грецький будівельний напис з п'ятьма монограмами, в тому числі і Палеолога.

Вже настав час для узагальнення досліджень функцій малих фортець (ісарів), їх систем розміщення відносно великих центрів у гірській Тавриці та південному узбережжі Криму.

У результаті археологічного вивчення пам'яток, які підлягають архітектурному поновленню чи відновленню, розроблені рекомендації для їх реставрації, внесені суттєві корективи в датування, історичну періодизацію пам'яток, визначена функція багатьох з них.

До числа знаменитих пам'яток, що потребують дослідження та відновлення, належить і стародавня Сугдея-Сурож-Судак. Зараз у Судаку працює архітектурно-археологічна експедиція під керівництвом І. А. Баранова, яка вивчає історію міста. Вже виявлено догенуезький, візантійський історичний пласт з культурно-історичними ознаками. Внесені важливі поправки в історичний вигляд міста, його планування, архітектуру, функцію окремих споруд. Ведеться вивчення округи Сугдеї. Таким чином, відсутня до цього часу монографія, якої давно заслуговує ця безцінна пам'ятка, вже знайшла свій зміст.

І нарешті, про пам'ятки, що знаходяться в зонах новобудов. Про більшість з них вже згадувалося. Відзначимо лише пам'ятки, які досліджувалися у зв'язку з будівництвом Північно-Кримського каналу, вивчення яких розпочалося з перших днів будівництва і продовжується зараз В. А. Колотухіним. За минулі десятиріччя нагромаджено величезний матеріал. А численні матеріали епохи бронзи, скіфського і сарматського часів, періоду панування у степах кочівників передано у створений відділ Народного краєзнавчого музею у Сімферополі (організатор Музею А. А. Щепінський).

Інші роботи проводилися Відділом у зонах Сімферопольського і Балановського водоймищ, що у верхів'ї р. Зуї. Вони мали добре організований комплексний характер. За допомогою археологічних, палеоекономічних і природних методів дослідження на місці Баланівського водоймища трьох поселень — таврського, скіфського і салтівського — встановлена і екологічна змінність їх у часі, одержані матеріали для реконструкції соціально-економічних даних для кожного поселення.

Співробітниками Відділу опубліковано ряд монографій, багато статей, в спеціальних та науково-популярних виданнях. Яскравим прик-

ладом є видання 15 брошур, присвячених окремим пам'яткам. Вони неодноразово нагороджувалися дипломами на всесоюзних конкурсах.

Сказане далеко не вичерпує успіх аспектів роботи відділу. Розробляється таврська проблематика, так звані кізил-кобинська, кемі-обинська культури, нові напрямки у вивченні пам'яток палеоліту і мезоліту в Криму, цій *Alma mater* палеоліту СРСР.

Необхідно відзначити ще один позитивний напрям роботи Відділу археології Криму — прагнення удосконалити методологічні підходи до вивчення археологічного матеріалу, про новизну методичних засобів в археологічних дослідженнях, що посилює матеріалістичну суть самих досліджень. Йдеться про удосконалення типологічних методів з використанням необхідних статистичних обробок. Важливе місце здобули палеоекономічні розробки і демографічні розрахунки. Ставляться питання з екологічних проблем. Звичайно, це тільки початок дійсно історичних і дуже актуальних розробок, але початок, який обіцяє дійсну історизацію археологічних проблем.

С. Н. ВИБИКОВ

Исследования отдела археологии Крыма

Резюме

Статья представляет собой развернутый отчет о работе Отдела археологии Крыма за истекшее пятилетие. Обобщается работа Отдела по изучению античных и средневековых памятников, курганов и поселений, раскопанных в зонах новостроек. Статья содержит во многом новую и интересную информацию об археологических работах в Крыму. В ней ставятся некоторые проблемы и перспективы дальнейших исследований.

С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ

Антична тематика в Інституті археології за 50 років

Одним з основних напрямів роботи Інституту за минулі 50 років було вивчення історії та історії культури античних держав Північного Причорномор'я. Основна увага приділялася розкопкам і дослідженню Ольвії. Тут під керівництвом Л. М. Славіна — учня Б. В. Фармаковського — в 1935 р. було розгорнуто дослідження житлових кварталів у північно-східному кутку Верхнього міста Ольвії і в 1938 р. — в центральній частині міста поблизу Зевсового кургану. Обидві ділянки були відкриті Б. В. Фармаковським (ділянки І та АГД). З метою повнішого охоплення розкопками території городища було закладено і нову ділянку робіт у Нижньому місті. Тут досліджувався один з основних районів Ольвії перших століть нашої ери, забудований житловими будинками, майстернями з гончарними печами та іншими спорудами, серед яких особливе місце займає оборонна стіна (ділянка НГ) *.

Одночасно з роботами у місті розпочалися розвідування і розкопки ряду поселень сільської округи Ольвії — поблизу сіл Чортовате, Петухівка та ін., що стало практично новим напрямом у роботі Ольвійської експедиції.

Перервані Великою Вітчизняною війною, ці роботи були відновлені в 1946 р. і поступово розширені.

У результаті до середини 50-х років успішно завершені розкопки в північно-східній частині Верхнього міста (ділянка І), де відкрито квартали житлових будинків елліністичного часу, в тому числі виявле-

* У роботах по дослідженню ділянок АГД, І, НГ крім співробітників ІА АН УРСР Р. І. Ветштейн, Б. М. Рабічкіна, Ф. М. Штігельман та ін. брали участь вчені ЛВІА АН СРСР С. І. Капошина, О. М. Карасьов, Т. М. Книпович, О. І. Леві та ін.